

Bartoszewicz, Agnieszka

Księga radziecka szreńska z lat 1525-1536

Rocznik Mazowiecki 13, 69-78

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Bartoszewicz

Księga radziecka szreńska z lat 1525–1536

Księgi sądowe miejskie ciągle jeszcze trzeba traktować jako źródło niewykorzystane w dostatecznym stopniu w badaniach nad społeczeństwem polskim późnego średniowiecza i okresu wczesnonowożytnego. Dopiero w ciągu ostatnich dwudziestu lat zaczęły one zyskiwać uznanie badaczy jako źródło pozwalające dogłębnie poznać społeczeństwo miejskie, zbadać nie tylko różne aspekty życia gospodarczego, ale i kulturę materialną i duchową, relacje międzystanowe, związki rodzinne i sąsiedzkie itp.¹ W tej sytuacji można tylko żałować, że lista zachowanych średniowiecznych ksiąg sądowych miast mazowieckich jest bardzo skromna. W polskich zbiorach archiwalnych znajdują się księgi sądowe, radzieckie i wójtowsko-ławnicze Starej Warszawy (od 1427 r.) i Nowej Warszawy (od 1416 r.)², wójtowsko-ławnicze Płocka (od 1489 r.)³, radzieckie Szreńska⁴, radzieckie i ławnicze Czerwińska (od 1546 r.)⁵ oraz fragmenty ksiąg sądowych Mogielnicy (z połowy XV i początku XVI w.) oraz Zakroczymia (z 1543 r.)⁶. Stan opracowania i wykorzystania przez badaczy tych ksiąg jest bardzo różny. Znane są przede wszystkim wydane drukiem przez Stefana Ehrenkreutza i Adama Wolffa księgi sądowe Starej i Nowej Warszawy⁷. Opublikowane zostały także protokoły przyjęć do prawa miejskiego Starej i Nowej Warszawy⁸. W 1995 r. Danuta Poppe opublikowała księgę

¹ T. Jurek, *Mikrokosmos prowincjonalny. Nad najstarszą księgą miejską Ponieca z przelomu XV i XVI w.*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 42–56. W artykule tym została przedstawiona najważniejsza literatura przedmiotu.

² W. Maciejewska, *Archiwum miasta Warszawy*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespólach*, t. I, *Archiwum dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. J. Karwasińskiej, Warszawa 1975, s. 193 i n.

³ A. Walwender, *Księgi miejskie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych...*, s. 258.

⁴ *Ibidem*, s. 263.

⁵ *Ibidem*, s. 250.

⁶ *Ibidem*, s. 256, 266.

⁷ *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy*, t. I, 1427–1453, wyd. S. Ehrenkreutz, *Monumenta iuris III*, Warszawa 1916; *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. I, 1447–1527, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963; *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1, 1416–1485, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960.

⁸ E. Koczorowska-Pielińska, *Przyjęcia do prawa miejskiego miasta Nowej Warszawy w latach 1477–1525*, „Rocznik Warszawski”, t. IX, 1969, s. 261–295; *Album civium Civitatis Antiquae Varsoviae. Księga przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586*, oprac. A. Bartoszewicz, Warszawa 2000.

ławniczą płocką⁹. Ponadto Hubert Wajs dokonał szczegółowej analizy zawartości księgi miejskiej Czerwińska (części należącej do klasztoru) z lat 1546–1576¹⁰, natomiast pisząca te słowa zanalizowała zachowane fragmenty średniowiecznej księgi sądowej Mogielnicy¹¹.

Bardzo ciekawym źródłem jest XVI-wieczna księga radziecka Szreńska, miasta prywatnego, należącego do rodziny Szreńskich herbu Dołęga, piszących się również, od swych innych dóbr, jako Sokołowscy. Przechowywana w AGAD księga pochodzi z lat 1525–1536. Jest to źródło wykorzystane przez badaczy tylko w niewielkim stopniu, jedynie Henryk Samsonowicz analizował niektóre zapisy z omawianej księgi¹².

Szreńsk położony jest nad rzeką Mławką, ok. 30 km na południe od Działdowa i 20 km na południowy zachód od Mławy. Pod względem administracyjnym należał do województwa płockiego, był stolicą jednego z trzech powiatów wchodzących w skład ziemi zawkrzeńskiej¹³. Prawo miejskie chełmińskie Szreńsk otrzymał w 1383 r. od Siemowita IV¹⁴. Należał do grupy charakterystycznych dla Mazowsza małych ośrodków miejskich stanowiących formę przejściową między osadnictwem miejskim i wiejskim¹⁵. Wg zastosowanego po raz pierwszy przez Henryka Samsonowicza podziału miast na kategorie wg kryteriów skarbowych, Szreńsk należał do grupy 4, ostatniej, do której zaliczały się „ośrodki dóbr prywatnych czy kościelnych, w których mieszkało bardzo niewielu ludzi zatrudnionych poza rolnictwem, ale funkcjonujących i w procesie wymiany, i jako ośrodki usługowe”¹⁶. Liczbę mieszkańców takich miast szacuje się na kilkaset osób, aczkolwiek w niektórych przypadkach istnieje wątpliwość, czy liczyły one ponad 200 mieszkańców¹⁷.

W okresie, z którego pochodzi źródło, właścicielem miasta był (od 1519 r.) Feliks Szreński, syn Stanisława, wojewody płockiego i Małgorzaty, córki Mikołaja z Działynia, wojewody inowrocławskiego¹⁸. Szreńscy odgrywali znaczącą rolę na Mazowszu, począwszy od uchodzącego za protoplastę rodu Stanisława

⁹ *Księga ławnicza miasta Płocka 1489–1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa 1995.

¹⁰ H. Wajs, *Źródła do dziejów średniowiecznego i wczesnonowożytnego Czerwińska w zbiorach Archiwum Główne-go Akt Dawnych w Warszawie*, [w:] *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, Lublin 1997, s. 25–29.

¹¹ A. Bartoszewicz, *Mogielnica. Z dziejów małego miasta mazowieckiego w późnym średniowieczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, R. 3, 1997, nr 1, s. 211–223.

¹² *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, pod red. A. Gieysztora i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 249 i n., zwłaszcza tabela na s. 263: *Wpisy do księgi miejskiej w Szreńsku w skali miesięcznej w latach 1525–1527*.

¹³ *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. VII, *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973, s. 59.

¹⁴ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), t. IV/1, nr 263 (potwierdzenie przywileju wydane w 1508 r.); S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 192. O Szreńsku w okresie przedlokacyjnym: A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza połowa X–połowa XIII w.*, [w:] *Dzieje Mazowsza...*, s. 106 i n.; H. Samsonowicz, *Gospodarka i społeczeństwo (XIII–początek XVI w.)*, [w:] *ibidem*, s. 249 i n.

¹⁵ H. Samsonowicz, *Gospodarka...*, s. 270 i n.

¹⁶ *Ibidem*, s. 273.

¹⁷ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, s. 84.

¹⁸ *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 3, Warszawa 1998, s. 302–303.

Grada z Kowalewa, który od ok. 1412 r. był wojewodą płockim. Jemu właśnie Szreńsk zawdzięcza otrzymanie prawa miejskiego¹⁹. Jednak prawdziwa kariera rodziny rozpoczyna się z chwilą włączenia przez Jana Olbrachta Mazowsza płockiego do Korony w 1495 r. Stanisław Szreński, ojciec Feliksa, uczestnik wyprawy wołoskiej, otrzymał od króla rozległe dobra w powiatach: szreńskim, raciąskim, bielskim i wiskim²⁰. W 1508 r. Stanisław został wojewodą płockim. Jego syn objął ten urząd w 1532 r.²¹, rok później został wojewodą malborskim²². Ponadto otrzymał starostwa: płockie, malborskie, łomżyńskie i wiskie. Wzrost potęgi rodziny, a zwłaszcza Feliksa, sprzyjał rozwojowi ich siedziby rodowej. W drugiej ćwierci XVI w. Feliks wzniósł tu okazałą fortalicję i przebudował kościół parafialny²³. W omawianej księdze możemy znaleźć liczne ślady dominującej roli Szreńskich: Feliks i jego matka, Małgorzata (jak wynika z zapisek, rezydująca na stałe w Szreńsku) często kupowali i sprzedawali nieruchomości w mieście²⁴ lub zezwalali na przeprowadzanie takich transakcji²⁵. Do Feliksa Szreńskiego należał decydujący głos w sprawach związanych z wydatkowaniem pieniędzy z kasy miejskiej²⁶. W księdze znalazł się także zapis o zamianie dóbr między Feliksem Szreńskim a szlachetnym Mikołajem z Giżyna i jego żoną Dorotą²⁷. Szreńscy byli również bohaterami zapisek kronikarskich zanotowanych na kartach księgi miejskiej, o czym będzie mowa niżej.

Omawiane źródło jest księgą miejską radziecką, trzecią z kolei, o czym informuje nas zapis na pierwszej karcie: „Tercius liber Srenensis ex ordine”. Wczesniejsze (i późniejsze) księgi szreńskie nie przetrwały do naszych czasów²⁸. Nie wiemy, czy istniały prowadzone równoległe księgi ławnicze. Przed sądem radzieckim dwukrotnie pojawił się wójt szreński Antoni Zdziech. Wystąpił on w roli opiekuna Piotra i Anny, dzieci zmarłej Małgorzaty, żony Wawrzyńca bednarza i opiekuna Barbary, żony Mikołaja z Garnkowa. W księdze radzieckiej znalazł się też wyrok wydany przez sąd wójtowski-ławniczy w sprawie o wwiedzenie w dobra dłużnika²⁹. Wśród prezentowanych zapisek brakuje po-

¹⁹ S. Pazyra, op. cit., s. 114.

²⁰ Były to dobra skonfiskowane ok. 60 osobom, MRPS, t. II, nr 815.

²¹ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. II, oprac. S. M. Szacherska, Warszawa 1987, nr 374, przyp. 1. *Słownik historyczno-geograficzny...* podaje błędnie, że w 1526 r. Feliks Szreński wojewoda płocki został mianowany kasztelanem rypińskim. Tymczasem w Metryce Koronnej jest zapis, że kasztelanem rypińskim mianowano wojewodzica płockiego.

²² *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 303.

²³ *Dzieje Mazowsza...*, s. 410, 416; *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 303.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Księgi miejskie (dalej: KM), sygn. Szreńsk (dalej: SZR), s. 11–12, 17, 34, 54, 356–357, 381.

²⁵ *Ibidem*, s. 2, 15, 52.

²⁶ *Ibidem*, s. 313: sprawa zainstalowania zegara na wieży kościelnej.

²⁷ *Ibidem*, s. 357–359.

²⁸ Podczas II wojny światowej zostały zniszczone księgi miejskie szreńskie z l. 1501–1792. *Straty Archiwów i Bibliotek Warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I, Archiwum Główne Akt Dawnych, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 217; w AGAD znajdują się szczątki zapisek sądu radzieckiego szreńskiego z 1525 r., A. Walwender, *Księgi miejskie*, s. 26.

²⁹ AGAD, KM, SZR, s. 11, 12.

za tym informacji o obecności ławników podczas rozpatrywania spraw spornych, nie ma też śladów poświadczania przez nich dokonywanych transakcji. Może to świadczyć o prowadzeniu odrębnej serii ksiąg ławniczo-wójtowskich.

Omawiana księga liczy 399 stron formatu dutki, zszytych i oprawionych przez XIX-wiecznego introligatora (karty ze stronami 107–111 zostały źle zszyte, przy czym strony 107–109 pochodzą z późniejszej księgi prowadzonej w latach 40. XVI w. i zawierają wpisy z lat 1542 i 1548; źle zszyte są też strony 231–238, z wpisami z lat 1532 i 1534). Księga ma charakter czystopisu prowadzonego przez jednego zawodowego pisarza miejskiego. Pisana jest typową dla tego okresu kursywą postgotycką³⁰. Przy wpisach dotyczących transakcji kredytowych znajdują się notatki potwierdzające dokonanie spłaty (np. „solutio anno 1528” obok wykasowanego wpisu). Każdy z wpisów posiada nagłówek sporządzony większym, grubszym i wyraźniejszym pismem, bardzo dokładnie objaśniającym treść np.: „Area Szulykowsky per generosum dominum Felicem Srenysky castellanum Dobrziniensem empta”³¹, „Reformatio peccunie civitatis ex czopowe per Mychalowa Myszakowa”³².

Do lat 80. XX w. księga radziecka szreńska była przechowywana w Archiwum Państwowym w Toruniu³³, przypomina o tym exlibris „Thorner Rathsbibliothek” oraz tytuł na okładce: „Stadtbuch (Gerichtsbuch) von Szrensk in Masuren 1525–1536”.

Tematyka wpisów nie odbiega od treści innych ksiąg miejskich z tego okresu. Przeważają sprawy jurysdykcji niespornej: transakcje kupna–sprzedaży domów i ziemi uprawnej, pożyczki, poręczenia itp., ponadto: testamenty³⁴ oraz wyroki, najczęściej dotyczące sądowego wprowadzenia wierzyciela w posiadanie nieruchomości³⁵. Znaczna część wpisów związana jest z działaniami prowadzonymi przez szreńską radę miejską, m.in. inwestowaniem powierzonych rajcom pieniędzy należących do sierot³⁶. W księdze corocznie notowano nazwiska burmistrza i 4 rajców, wybieranych około pierwszej niedzieli Wielkiego Postu³⁷. Ciekawe są również wpisywane do księgi „Exposita peccunie civitatis”. W 1527 r. z pieniędzy miejskich zapłacono 7 grzywien pruskich cieśli Maciejowi za prace przy budowie ratusza³⁸, w 1534 r. opłacono ludzi „de omnibus villis domini palatini” pracujących „super pretorium” oraz Tomasza Pytkę „a labore carceris”³⁹. Rok później kontynuowano budowę (przebudowę) ratusza, płacąc cieśli,

³⁰ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce w XVI–XVIII w.*, Lublin 1992, *passim*.

³¹ AGAD, KM, SZR, s. 54, (1532 r.)

³² *Ibidem*, s. 185, (1532 r.)

³³ A. Walwender, *Księgi miejskie*, s. 263.

³⁴ AGAD, KM, SZR, s. 64: „Testamentum Stachyova consortis Michaelis Cugowski” (1526 r.); *ibidem*, s. 103: „Testamentum Regulyna” (1530 r.)

³⁵ *Ibidem*, s. 12.

³⁶ *Ibidem*, s. 185.

³⁷ *Ibidem*, m.in. s. 26, 70, 105, 315.

³⁸ *Ibidem*, s. 59.

³⁹ *Ibidem*, s. 221.

kowalowi i robotnikom ze wsi sąsiadujących ze Szreńskiem. Co kwartał (na św. Łucję, tj. 13 grudnia; Środę Popielcową; niedzielę św. Trójcy, tj. pierwszą niedzielę po Zielonych Świątach; i Podwyższenie Krzyża Św.) do księgi wpisywano dochody uzyskiwane przez miasto z poboru czopowego oraz sposób ich inwestowania lub wydatkowania⁴⁰.

Do kompetencji rady miejskiej należało również przyjmowanie do prawa miejskiego nowych obywateli i wpisy tego rodzaju stanowią znaczącą część omawianej księgi. W latach 1526–1536 przyjęto do prawa miejskiego 71 osób, wśród nich jedną kobietę, Dorotę Sławęcką⁴¹. Nie mamy żadnej pewności, czy są to pełne dane, niemniej średnia, która wynosi ponad 6 osób przyjmujących co roku prawo miejskie, świadczy o stosunkowo dużej popularności Szreńska. W tym samym czasie w kilkunastokrotnie większej od Szreńska i przeżywającej okres bujnego rozwoju Starej Warszawie prawo miejskie przyjmowało rocznie ok. 20 osób⁴², a w około dwa razy większej od Szreńska Nowej Warszawie zaledwie 4–5⁴³. Szreńsk, rozwijający się pod opieką Feliksa Szreńskiego, przyciągał przybyszy z okolicznych wsi i miasteczek. 38% wszystkich nowych mieszkańców Szreńska, których pochodzenie zostało podane, pochodziło z terenu parafii szreńskiej (ze wsi: Garnkowo, Mostowo, Proszkowo, Kobuszyn, Słoszewy), 12% – z miasteczek znajdujących się w najbliższym sąsiedztwie Szreńska: Poniatowa i Kuczborka, 19% – ze wsi w powiecie szreńskim: Kowalewa, Strzegowa, Olszewa i Zgliczyna. 20% przyjmujących prawo miejskie pochodziło z terenu powiatów sąsiadujących ze Szreńskiem: raciąskiego, niedzborskiego i mławskiego. Ponadto zanotowano przyjęcie prawa miejskiego przez przybyszy z Łomży, Płońska i Dobrzynia, a więc ośrodków od Szreńska większych. Wszyscy nowi obywatele kupowali wcześniej w Szreńsku nieruchomości, o czym świadczą wpisy do omawianej księgi⁴⁴. Dużą grupę wśród przybyszy stanowili rzemieślnicy, w sumie 28, m.in.: 7 sukienników (*lanifices*), 5 szewców (*sutores*), 4 krawców (*sartores*), po dwóch: kuśnierzy (*pellifices*), kowali (*fabri*) i młynarzy (*molendinadores*) oraz garncarz (*figulus*), rzeźnik (*carnifex*), cieśla (*carpentarius*), piekarz (*pistor*), tasznik (*theschar*) i ślusarz (*serifaber*). Trzy osoby zostały przez pisarza księgi opatrzone przydomkiem *nobilis*, oznaczającym szlacheckie pochodzenie (Fabian z Kobuszyna, Mikołaj Dąbrowski, Abraham ze Zgliczyna)⁴⁵.

Poza zapisami typowych spraw leżących w kompetencji sądu miejskiego w księdze szreńskiej znalazły się zapiski o charakterze kronikarskim. Wpisy tego typu to jedna z dziedzin działalności pisarzy miejskich, rzadziej dostrzeganych przez badaczy przedmiotu. Niekiedy zadania tego rodzaju zlecały pisa-

⁴⁰ Ibidem, m.in. s. 181, 231, 266, 291, 313.

⁴¹ Ibidem, s. 40.

⁴² *Album civium Civitatis Antiquae Varsoviae...*, passim.

⁴³ E. Koczorowska-Pielińska, *Przyjęcia do prawa miejskiego...*, passim.

⁴⁴ AGAD, KM, SZR, m.in. s. 88, 129, 130, 131, 133, 188, 194, 203, 206, 224, 268, 286; wyjątkiem od tej reguły był przypadek Stanisława Zygicza z Bielawy, który został przyjęty do prawa miejskiego po ślubie z mieszczką szreńską Jadwigą Wybodzianką, ibidem, s. 253–254.

⁴⁵ Ibidem, s. 227, 360, 393.

rzom władze miejskie (tak było m.in. w Poznaniu)⁴⁶, częściej jednak zapiski kronikarskie powstawały z indywidualnej potrzeby utrwalenia i przekazania potomnym wiedzy o ważnych wydarzeniach⁴⁷. Nie wiemy, czy zapiski kronikarskie w księdze miejskiej szreńskiej zawdzięczają swe powstanie inicjatywie właściciela miasta, rady miejskiej czy pisarza. Wyraźnie widoczny jest w nich zamiar utrwalenia dokonań Feliksa Szreńskiego. Pisarz księgi aż dwukrotnie zanotował, że właściciel miasta został wojewodą płockim, a stało się to w Krakowie, podczas sejmu „sabbato proximo ante Carnisprivium hora 23 anno Nativitatis Domini 1532, nativitatis vero sue anno vigesimo nono...”, podano jeszcze datę urodzenia Szreńskiego „circa festum s. Appolonie anno 1503” i informację, że starostwo płockie otrzymał on w 1529 r.⁴⁸ W księdze znalazła się także wzmianka o fundacji dokonanej przez Feliksa, jego matkę i żonę w szreńskim kościele parafialnym⁴⁹. Kilka zapisek jest związanych z losami miasta. Upamiętniono pożar, który spustoszył Szreńsk w 1527 r. „w sobotę po św. Stanisławie w miesiącu maju”⁵⁰. W 1530 r. zanotowano, że od dwóch lat w mieście odbywają się 4 jarmarki: „in festo s. Stanislai martyris in Mayo prime, nundine secunde in festo s. Anne, tercie in festo s. Hedvigis et quarte pro festo Conversionis s. Pauli apostoli”⁵¹. W Metryce Koronnej znajduje się przywilej z 1513 r. wystawiony dla Małgorzaty Szreńskiej (jak podkreślono, wystawiony na prośbę królowej Bony), zezwalający na odbywanie dwóch jarmarków: na św. Stanisława i św. Annę⁵², natomiast późniejszy przywilej, ustanawiający dwa kolejne jarmarki nie jest znany. Pisarz-kronikarz zanotował poza tym jeszcze dwa wydarzenia z dziejów miasta: zainstalowanie zegara „circa ecclesie [!] s. Marie Conceptionis parochiali” w 1533 r. oraz nabycie nowych organów do tejże świątyni w roku następnym⁵³. Dwie zapiski dotyczą miast sąsiadujących ze Szreńskiem. Kronikarz zanotował, że w czwartek po dniu Nawrócenia św. Pawła 1530 r. w Radzanowie spaliło się 19 domów⁵⁴. Pisarz miejski szreński zapisał także, że w 1521 r. „magister Prussie dux Albertus” ze swym wojskiem spustoszył ziemię zawkrzeńską i spalił miasto Mławę⁵⁵. Pozostałe 4 zapiski są typowymi wpisami upamiętniającymi śmierć

⁴⁶ W. Korta, *Rola kulturalna średniowiecznej kancelarii*, [w:] *Studia z dziejów kultury i ideologii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 73.

⁴⁷ W. Korta, op. cit.; E. Potkowski, *Książka w mieście polskim XV w.*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 271; A. Bartoszewicz, *Mieszczanie „litterati” w polskim mieście późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, t. CVI, z. 4, s. 13–14.

⁴⁸ AGAD, KM, SZR, s. 182, 196.

⁴⁹ Ibidem, s. 313: „Fundacio perpetua mansionarie Srenensis 1531 r.”

⁵⁰ Ibidem, s. 52. Po tym pożarze Feliks Szreński uzyskał dla miasta zwolnienie z płacenia podatków na 8 lat, MRPS, t. IV/2, nr 155381.

⁵¹ AGAD, KM, SZR, s. 98.

⁵² MRPS, t. IV/2, nr 10382. Dzień targowy został wyznaczony przywilejem Janusza II z 1485 r. na poniedziałek, *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 303.

⁵³ AGAD, KM, SZR, s. 239, 313.

⁵⁴ Ibidem, s. 98. Z tym pożarem zapewne wiąże się uzyskane przez Radzanów zwolnienie z obciążeń podatkowych, z 16 III 1530 r., MRPS, t. IV/1, nr 5562.

⁵⁵ AGAD, KM, SZR, s. 155. Mława zniszczona „per exercitum magistri Prussie” otrzymała w 1521 r. 8 lat

osób należących do lokalnej elity: „mors sive obitus olim Antonii Sdziech consulis Srenensis a. D. 1531 feria quarta proxima post Conductum Pasche ante festum s. Adalberti”⁵⁶, „Mors sive obitus olim domini Johannis Wyelunsky mansionarii Srenensis sabbatto proximo post s. Erasmi alias 6. Mensis Juny hora decima ante prandium”⁵⁷.

Zapiski sądowe szreńskie, podobnie jak i inne księgi miejskie niewielkich ośrodków pozwalają poznać środowisko, w którym przenikały się i krzyżowały różne stany. Sąd radziecki, pełniący w praktyce także funkcje notariatu, był urzędem, z którego usług korzystali zarówno mieszczenie, jak i szlachta i chłopci. Dzięki temu księgi miejskie pozwalają odtworzyć dosyć spójny obraz życia średniowiecznego miasta⁵⁸. W Szreńsku nieruchomości, oprócz mieszczan, mieli też *nobiles*, jak się wydaje stanowiący klientelę Szreńskich, np. w 1527 r. na polecenie Małgorzaty Szreńskiej Jan Wieluński sprzedał dom Jakubowi Ługowskiemu, synowi szlchetnego Bernarda „de Lugi”⁵⁹. Poza szlachtą w szreńskim sądzie miejskim pojawiali się także Żydzi⁶⁰ oraz bardzo liczni chłopci, przede wszystkim z okolicznych wsi: Garnkowa, Słoszewa, Sławęcina, Przechodu, Niegocina, Małocina, Mostowa, Pączkowa, którzy kupowali i sprzedawali nieruchomości, pożyczali mieszczanom pieniądze i, o czym była już mowa, przyjmowali prawo miejskie⁶¹.

Omawiana księga umożliwia również zrekonstruowanie topografii miasta⁶². Kilkakrotnie wzmiankowany jest rynek z ratuszem, budowanym od 1527 r. (czy może raczej odbudowywanym po pożarze)⁶³. Jesteśmy też w stanie zidentyfikować kilka ulic. Od rynku w kierunku południowo-zachodnim prowadziła ulica Pączkowska, której przedłużeniem była droga do wsi Pączkowa i dalej do Radzanowa⁶⁴. Na zachód, w kierunku mostu na rzece Mławce odchodziła od rynku ulica Młyńska⁶⁵. Pierzeja wschodnia szreńskiego rynku graniczyła od strony północnej z kościołem parafialnym pw. Poczęcia NMP, domem proboszcza i przykościelnym cmentarzem. Koło kościoła od rynku odchodziła ulica Nowa (*Platea Nova*) prowadząca do Nowego Miasta Szreńska⁶⁶. Osada określa-

wolnizny, S. Pazyra, op. cit., s. 324.

⁵⁶ AGAD, KM, SZR, s. 155.

⁵⁷ Ibidem, s. 231, (1534 r.).

⁵⁸ Por. T. Jurek, op. cit., passim.

⁵⁹ AGAD, KM, SZR, s. 2–3.

⁶⁰ Ibidem, s. 356–357.

⁶¹ Ibidem, s. 11, 51, 92, 159 (Garnkowo), s. 14, 92 (Słoszewo), s. 18 (Sławęcina), s. 20 (Przechod), s. 32 (Niegocin), s. 36 (Małocin), s. 15, 62 (Mostowo), s. 77 (Pączków).

⁶² Nie byłoby to jednak możliwe bez wykorzystania źródeł kartograficznych: Mappa ogólna pomiaru folwarku i wsi Przychód, folwarki Kunki i miasta Szreńska... z 1835 r., AGAD, Zb. Kart. 194–2 oraz Plan odrębno-sytuacyjny miasta prywatnego Szreńska, AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4669, k. 259 (1864 r.).

⁶³ AGAD, KM, SZR, s. 15, 17, 59, 221, 346.

⁶⁴ Ibidem, s. 34, 188: „Platea Panczkowska”; ibidem, s. 147: „Platea Panczkowa”.

⁶⁵ Ibidem, s. 244: „domus... in platea Molendinesi penes pontem”.

⁶⁶ Ibidem, s. 246: „domus in Nova platea eundo ad Novam Civitatem post curiam domini prepositi”.

na w prezentowanym źródle jako *Nova Civitas Srenensis*, nowy rynek lub Nowe Miasto⁶⁷ nie występuje w literaturze przedmiotu, co jest zrozumiałe, ponieważ nie występuje ona również w dotychczas publikowanych źródłach. Jedyna wzmianka o istnieniu w bezpośrednim sąsiedztwie Szreńska innego ośrodka miejskiego znajduje się w konstytucji z 1768 r. Jest tu „przywilej *locationis* na z dawna założone miasta Strzeńsk i Budzyn, w kupie jedno z drugim dotykające się”⁶⁸. Nie mamy żadnych innych wzmianek, ani o Budzynie, ani o Nowym Szreńsku. Jednak XIX-wieczne plany Szreńska wyraźnie pokazują położone obok siebie dwa rynki: większy, szreński, z ratuszem, w bliskim sąsiedztwie zabudowań powstałych na miejscu dawnego zamku oraz znacznie mniejszy drugi plac, będący prawdopodobnie pozostałością po próbie założenia obok Szreńska nowego miasta.

Lokacje nowych miast w sąsiedztwie już istniejących były w okresie późnego średniowiecza zjawiskiem częstym, ale jak zauważył Stanisław Pazyra, w wypadku małych miast na ogół po dłuższym lub krótszym utrzymaniu samodzielnej bytu, łączyły się i tworzyły jeden organizm (Łowicz, Liw, Mińsk Mazowiecki)⁶⁹. Nie mamy jednak żadnych podstaw źródłowych, by twierdzić, że lokacja Nowego Miasta Szreńska w ogóle się odbyła. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowało ono na zasadzie przedmieścia, a nabywcy nieruchomości „super Nova Civitate”, „in Nova Civitate”, „in novo circulo” byli przyjmowani do obywatelstwa w Szreńsku. Ponieważ znamy z XVI i XVII w. z terenu Mazowsza przypadki, że prawo miejskie otrzymywały ośrodki działające już wcześniej jako miasta bez formalnej lokacji i posiadające instytucje prawa miejskiego, takie jak sąd i kancelaria⁷⁰, możemy przypuszczać, że Nowy Szreńsk (Budzyń) był również tego typu osadą, niejako dopiero przygotowującą się do roli miasta.

Szreńskie zapiski radzieckie wymieniają jedną ulicę położoną „in Nova Civitate” — Łączną lub Łacką⁷¹. Jednak na Nowym Mieście należy chyba lokalizować także jeszcze inną z ulic wspomnianych w źródle — ulicę Działdowską, jako odchodzącą z nowego rynku, której przedłużeniem była droga rozgałęziająca się w dwóch kierunkach: na północny zachód do wsi Garnkowo i na północ do Działdowa⁷².

Omawiana księga radziecka szreńska prezentuje nam miasto i jego mieszkańców w okresie najlepszej koniunktury, którą zakończyła bezpotomna śmierć Feliksa Szreńskiego w 1554 r.⁷³ Działalność Feliksa Szreńskiego przyniosła efekty nie tylko w postaci nowego ratusza, przebudowanego kościoła z zegarem, or-

⁶⁷ Ibidem, s. 123, 166, 203, 345, 395.

⁶⁸ Cyt. za S. Pazyra, op. cit., s. 152.

⁶⁹ Ibidem, s. 159–160.

⁷⁰ Np. Czerwińsk część klasztorna, (H. Wajs, op. cit.), czy podwarszawska Praga, (W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900, s. 123).

⁷¹ AGAD, KM, SZR, s. 363, 395.

⁷² Ibidem, s. 379: „domus in platea Działdowska penes domum Mathie Oschovy versus Garnkowo”.

⁷³ Wdowa po Feliksie sprzedała miasto biskupowi płockiemu Andrzejowi Noskowskiemu, *Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 303.

ganami i nagrobkami przodków Szreńskiego czy wreszcie górującego nad miastem zamku o 4 wieżach. Równie ważna była jego działalność gospodarcza: uzyskanie w 1528 r. przywileju zwalniającego mieszczan szreńskich od ceł⁷⁴, doprowadzenie do ustanowienia nowych jarmarków, próby tworzenia obok Szreńska nowego miasta. To ostanie umożliwiło, poprzez znaczne poszerzenie obszaru, na którym funkcjonowało prawo miejskie, napływ nowych obywateli, wśród których ponad 40% stanowili rzemieślnicy. Osiedlenie tu 7 sukienników oznacza, że Szreńsk w ciągu kilku lat stał się jednym z ważniejszych ośrodków produkcji taniego sukna mazowieckiego⁷⁵. Krawcy, kuśnierze, szewcy znajdowali zapewne zamówienia u szlachty skupionej wokół dworu Szreńskich; wielu rzemieślników pracowało przy podjętych z inicjatywy Szreńskiego budowach i przebudowach zamku, ratusza i kościoła.

Większość mieszkańców Szreńska utrzymywała się z uprawy roli⁷⁶. Zapiski w księdze radzieckiej świadczą, że nawet domy położone przy rynku i odchodzących od niego ulicach miały charakter wiejskich zagród. W 1525 r. sprzedano dom „cum omnibus ortis, agris et pratis in acie eundo ad curiam prope ecclesiam in circulo”⁷⁷. Uprawa roli i hodowla były podstawą utrzymania mieszkańców miast znacznie od Szreńska większych. Zajmowali się tym wszyscy mieszczenie, także ci, którzy parali się rzemiosłem. Również w Szreńsku znaczna część transakcji kupna–sprzedaży dotyczyła pól i łąk znajdujących się wokół miasta: „tractura cum prato sub Garnkowo”⁷⁸, „ager sub borra”⁷⁹, „ager post pontem a via Szoramynska”⁸⁰.

Omawiane źródło pozwala wyróżnić dla pierwszej połowy XVI w. dwa kręgi bezpośrednich oddziaływań Szreńska. Pierwszy stanowiło rolnicze zaplecze miasta, będące jednocześnie obszarem stałych kontaktów rodzinnych i różnorodnych kontaktów gospodarczych. Obejmowało ono przede wszystkim wsie należące do parafii szreńskiej: Ługi, Garnkowo, Słoszewo, Małocino, Przechód, Mostowo, Proszkowo, Kobuszyn. Zaplecze takie, obejmujące obszar w promieniu 5–10 km od miasta, posiadały wszystkie ośrodki miejskie niezależnie od wielkości. Dla większości miast wielkości Szreńska był to jedyny krąg oddziaływań. Bardzo ciekawe są zatem wzmianki o związkach ze Szreńskiem mieszkańców miejscowości położonych w promieniu kilkudziesięciu kilometrów, na obszarze powiatów: szreńskiego, mławskiego, raciąskiego i niedzborskiego. Znaczna liczba przybyszy z tego obszaru osiedlających się w Szreńsku oznaczała intensywne kontakty rodzinne i gospodarcze. Stąd być może zainteresowanie szreńskiego pisarza miejskiego wydarzeniami, które miały miejsce w Mławie, Radzanowie

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Więcej na ten temat: S. Pazyra, op. cit., s. 78.

⁷⁶ S. Pazyra podaje, że do miasta włączono całą wieś Słoszewy, ibidem, s. 328.

⁷⁷ AGAD, KM, SZR, s. 17.

⁷⁸ Ibidem, s. 52, (1527 r.).

⁷⁹ Ibidem, s. 57, (1527 r.).

⁸⁰ Ibidem, s. 94, (1530 r.).

czy Poniatowie. Trzeba jednak zauważyć prawie zupełny brak wzmianek o kontaktach Szreńska z terenami znajdującymi się poza Mazowszem Płockim.

Wydaje się, że omawiana księga należy do przejawów chwilowej świetności Szreńska. Władze miejskie w ośrodkach tej wielkości rzadko było stać na zatrudnianie zawodowego pisarza o wysokich kwalifikacjach, a do takich z pewnością należał autor omawianych zapisek. Pisarz zatrudniony w nieodległym od Szreńska Bielsku, *magister scole* z Zakroczymia, miał otrzymywać roczną pensję w wysokości 4 kop groszy, mieszkanie i utrzymanie dla siebie i konia⁸¹. Jednak niewiele miasteczek mogło sobie pozwolić na taki wydatek, dlatego często księgi miejskie prowadzili przygodni urzędnicy miejscy, wykształceni w miejscowej szkole parafialnej⁸² lub stali pisarze, ale kiepsko opłacani i wykazujący niewielkie kwalifikacje⁸³. W Szreńsku przez cały okres analizowanych 11 lat zatrudniano dobrze wykształconego pisarza. Na taki wydatek musiał wyrazić zgodę właściciel miasta i zapewne miało to wpływ na zatrudnienie osoby, poczuwającej się do szczególnych związków z nim samym i jego rodziną.

⁸¹ A. Wolff, *Wstęp*, [w:] idem, *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy...*, s. XVII–XVIII.

⁸² *Ibidem*; H. Samsonowicz, *Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce XV wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. I, 1985, s. 243–259.

⁸³ Więcej na ten temat: J. Łosowski, *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997, s. 60 i n.